

Г. І. Михайліченко,
к. е. н., доцент, докторант,
Київський національний торговельно-економічний університет

ІНВЕСТИЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ПІДПРИЄМСТВ ІНДУСТРІЇ ТУРИЗМУ

Впорядковано об'єкти інноваційної діяльності в туризмі. Визначено джерела залучення та формування інвестиційної складової забезпечення інноваційних процесів у сфері туризму, що є важливим напрямом соціально-економічної політики держави.

Well-organized objects of innovative activity in tourism. Certainly sources of bringing in and forming of investment constituent of providing of innovative processes in the sphere of tourism, and, hereupon, is important direction of social and economic policy of the state.

ВСТУП

В Україні проголошено курс на інвестиційно-інноваційний розвиток держави, коли роль головного джерела стійкого економічного зростання відіграють наукові знання та їх комерційне застосування. Загальносвітові тенденції розвитку туризму та рекреації підтверджують, що ця сфера за відповідних умов може стати каталізатором оздоровлення економіки як країни в цілому, так і окремих регіонів.

Проте, існує низка проблем та диспропорцій в розвитку туристичної сфери України, ефективності її державної політики; від'ємному сальдо туристичного балансу; домінуванні неорганізованих туристів у обмінних потоках, асиметрії у відкритості і адмініструванні перетину кордонів; низькій якості транспортної та готельної інфраструктури, чим значно поступаємося країнам Європи.

Невідповідність заяв щодо пріоритетності розвитку туризму фактичним фінансуванням та дисонанс у задекларованих і наявних позиціях по відношенню до підприємств сфери туризму, сприянню їх стабільності та гармонійному економічному зростанню дозволили сформулювати висновки експертів Світового економічно-

го банку у "Звіті про туристичну конкурентоспроможність 2007" та присвоїти Україні за показником "визнання туризму пріоритетною галуззю на рівні національних інтересів" 114-е місце в рейтингу зі 128-ти країн [1].

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Реструктуризація світового та національного ринку туризму, зменшення платоспроможності туристичного попиту, міжнародна конкуренція та зміна в потребах туристів спонукають до винайдення шляхів подолання управлінської та економічної кризи за рахунок внесення різних видів новацій. Безумовно, будь-які новації, а надто в сфері послуг, вимагають значних капіталовкладень з важкопрогнозованим результатом. Джерелами таких коштів можуть бути як державні (на стратегічно спрямовані цільові програми), так і приватні кошти, як за рахунок самофінансування корпоративних структур (франчайзингових мереж), так і із зовнішніх фондів. Однак звідки б не були ці кошти, слід зважити на результативність їх використання.

З цією метою мають бути представлені об'єкти інноваційних звершень у туризмі, досліджена динаміка різних видів інвестицій в туристичну економіку, визна-

чена методика прогнозування окупності реальних інвестиційних проектів, економічної ефективності капіталовкладень, корисності інноваційно-інвестиційної діяльності для власників бізнесу.

РЕЗУЛЬТАТИ

Нововведення у вигляді нових знань, підходів, прийомів набувають нової якості і перетворюються на інновацію з моменту їх впровадження і початку розповсюдження. Інновація розглядається як кінцевий результат впровадження нововведення з метою отримання економічного, соціального, екологічного, науково-технічного або іншого виду ефекту, затребуваного суспільством. Іншими словами, інновація — це конкретний результат будь-якої творчої, пов'язаної з ризиком діяльності, яка забезпечує просування і впровадження на ринок нових, тобто таких, що істотно відрізняються від колишніх, благ, що більш повно задовольняють потреби; відкриття і освоєння нових ринків або досягнення інших конкретних цілей.

Інноваційна активність виявляється через інноваційні процеси — цілеспрямовану діяльність зі створення, освоєння у виробництві і просування на ринок продуктових, технологічних і організаційно-управлінських нововведень.

Інноваційні процеси підтримуються інституціональними і структурними чинниками, пов'язаними з перерозподілом ресурсів відповідно до критеріїв структури суспільних потреб і якнайповнішого задоволення поточного і перспективного платоспроможного попиту, що склався. Такі базові поняття, що позначають і окреслюють поле впровадження інновацій, дозволяють структурувати складові інноваційного процесу та представити їх у вигляді схеми (рис. 1).

Відповідно до загальноприйнятого змісту інноваційний процес включає: нововведення; інноваційну діяльність; державну інноваційну політику; інноваційний потенціал; інноваційну сферу; інноваційну інфраструктуру і інноваційні програми.

Звідси, інноваційні процеси — цілеспрямована діяльність щодо створення, освоєння у виробництві та просування на ринок продуктових, технологічних та організаційно-управлінських нововведень.

Показники інноваційної діяльності, що є

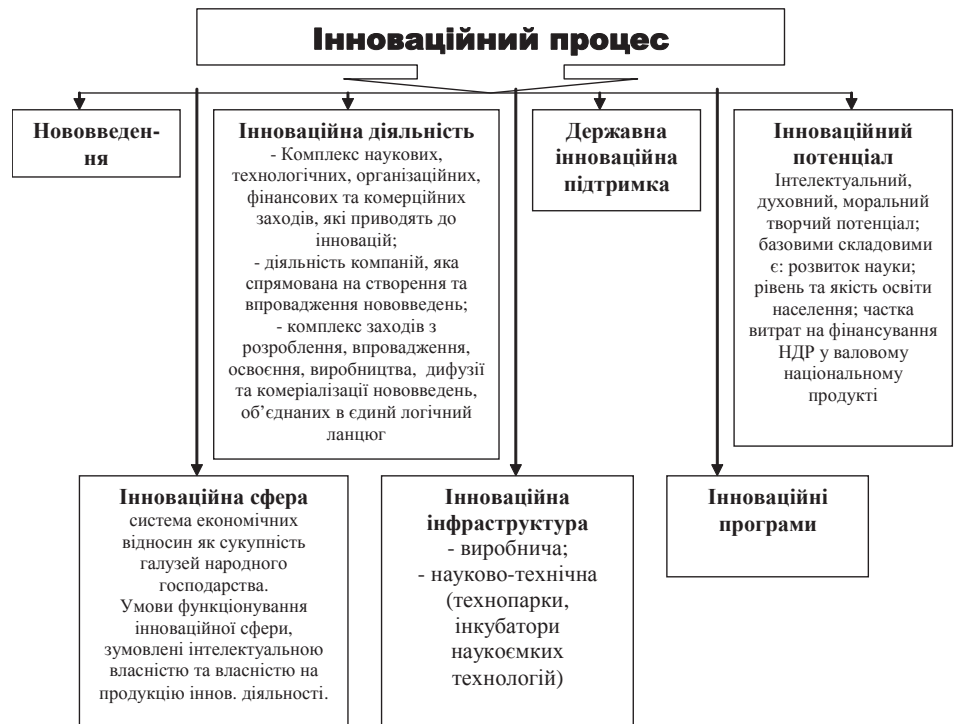

Рис. 1. Структура інноваційного процесу
[доопрацьовано автором на основі 2; 3]

основною інноваційного процесу, в народногосподарському комплексі України вказують на освоєння виробництв нових видів продукції, збільшення кількості їх найменувань; комплексну автоматизацію та механізацію цехів, діяльниць, виробництв здебільшого промислових підприємств, введення в дію механічних поточних та автоматизованих ліній.

При цьому відмічається наступна їх динаміка:

- зменшення інноваційно-активних підприємств (в 2005 році порівняно з 2000 роком — в 1,5 разів, а кризові 2008—2009 роки — зменшення тотальне); кількості освоєння випусків нової продукції в 1,7 разів, нової техніки — 1,4 рази;

- зниження інноваційної активності підприємств, рівня комерціалізації розробок, традиційно превалюють дрібні удосконалення над процесними;

- загальними недоліками є велика вартість робіт, дефіцит інтелектуального капіталу, наявність високих бар'єрів виходу на ринок, відсутність фінансування;

- стримують економічне зростання: сильний податковий тягар; висока схильність до імпорту, недостатній розвиток високотехнологічних виробництв, зниження

1.1. Інноваційні програми і проекти	+	1.2. Нові знання та інтелектуальні продукти	+	1.3. Виробниче обладнання та процеси	+	1.4. Інфраструктура виробництва і підприємництва
1.5. Механізми формування споживчого ринку і збуту турпродукту	1.6. Організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру і якість виробництва, обслуговування і (або) соціальної сфери		1.7. Сировинні ресурси, засоби їх видобування і переробки (для виробничих підприємств туристичної сфери: заклади розміщення, ресторанного і курортного бізнесу та ін.		1.8. Туристичний продукт на національному, регіональному рівні, на рівні дестинації, на рівні туристичного підприємства	

Рис. 2. Об'єкти інноваційної діяльності в туризмі

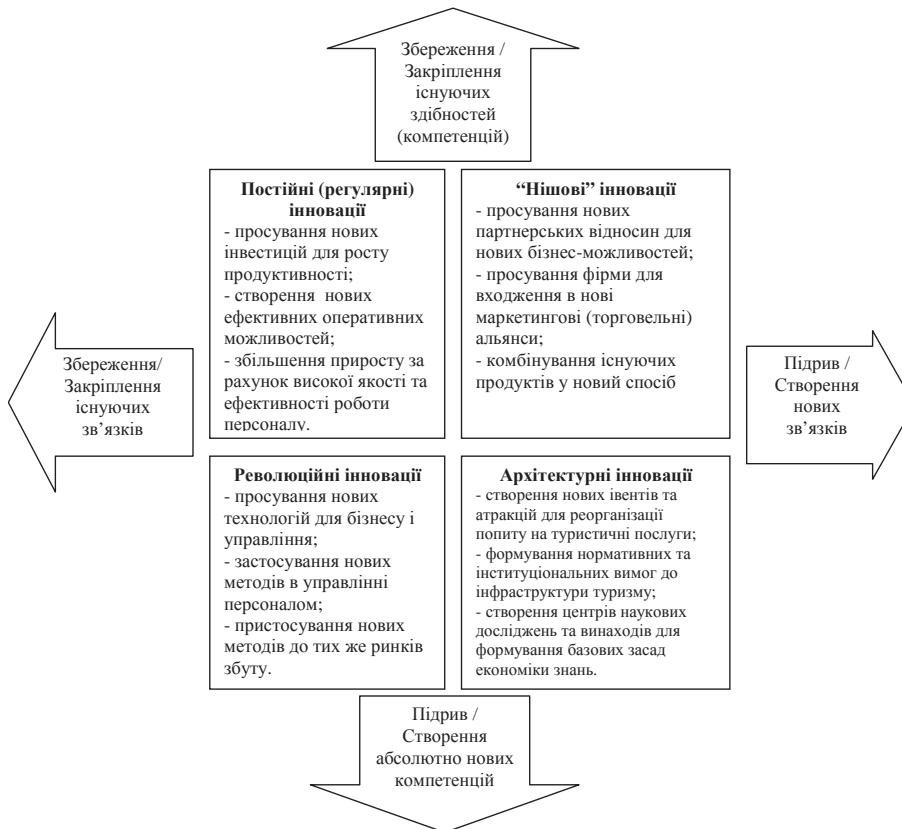

Рис. 3. Види інновацій та напрями їх впливу на ринкові перетворення [9;10]

мультиплікативного ефекту, слабка купівельна спроможність населення.

Для сфери гостинності та туризму такі показники не характерні, однак, навіть за даними статистики щодо нововведень в сфері гостинності та ресторанного бізнесу України, за 2006—2007 роком до Державного департаменту інтелектуальної власності та патентних відомств інших країн було подано лише дві заявки на винаходи; три — на корисні моделі (в 2006 році) і одна — на промислові зразки (у 2007 році) [5; 6].

Об'єкти інноваційної діяльності окреслені в ЗУ "Про інноваційну діяльність" [7] та являють собою сукупність адаптованої до сфери туризму схеми взаємодоповнюючих елементів (рис. 2.). Зважаючи на рівень підприємств, серед яких більшість мікро- або малі туристичні підприємства, найчастіше використовуються нові програми та тури за новими напрямками або з новими послугами, які раніше не користувалися попитом, або з новим насиченням програмних заходами, які задовольняють нові потреби споживачів.

Однак, враховуючи специфічність туристичного продукту як товару та особливості виробництва туристичних послуг, слід зважити на:

- недостатньо виражена схильність туристичного продукту до структурних інноваційних змін;
- низький рівень наукоємності у процесах обслуговування, де головним критерієм є експлуатація туристичних ресурсів, якість наданих сталих пакетних послуг (розміщення, харчування, транспортування та ін.);
- суттєва складова незмінних цінностей у складі турпродукту, таких як: кроскультурні особливості гос-

тинності та доброзичливості у прийомі й обслуговуванні іноземних туристів; унікальний історичний, культурний спадок, що є джерелом туристичної атрактивності; етичність та самосвідомість у використанні туристичних ресурсів, гармонійний розвиток туристичних дестинацій тощо;

— низький рівень продуктивності праці працівників, задіяних в туристичному обслуговуванні, що інколи має соціальний ефект, аніж матеріальний;

— той факт, що основним показником ефективності інновацій є прибутковість вкладених у них інвестицій, тобто вкладання коштів у сферу (галузі) рентабельні, прибуткові з високою продуктивністю, де капіталоозброєність низька, а заробітна плата висока; в туризмі навпаки: капіталоозброєність матеріальної бази туризму висока, а заробітна плата ні.

Інший підхід до формування структури інноваційного процесу сформовано закордонними колегами [8], які вказують на значний вплив на туристичну сферу інно-

вацій на транспорті, в архітектурі, управлінській та логістичній інновацій як системні заходи неминучої зміни ринкової ситуації (рис. 3).

Інновація в туризмі розглядається ними як "пошук і (чи) відкриття, розвиток, вдосконалення, прийняття та комерціалізацію нових процесів, нової продукції, нових організаційних структур чи процедур" та визначають п'ять категорій інноваційних перетворень: продукт, процес, менеджмент, логістика та інституціональні інновації. А узагальнена матриця видів інновацій в туризмі демонструє відношення до них як до проривних та стратегічних кроків з метою розвитку ринку та стабілізації доходів господарюючих суб'єктів. Вертикальна вісь цієї моделі вказує на знання та компетентність, використані для виробництва послуг або продукції. Горизонтальна вісь вказує на формалізацію нововведень нових ділових зв'язків або укріплення існуючих.

Розглядаючи ситуацію на туристичному ринку України, неважко зрозуміти, що більшість ініціативних підприємств туристичної індустрії використовують тільки частково весь спектр інновацій і найбільш розповсюджені з них — поліпшувальні.

Для введення проривних, системних або стратегічних інновацій необхідно набагато більше витрат, зокрема як на розробку, так і на впровадження інновації, що для більшості турорганізаторів зробити важко через обмеженість ресурсів і засобів на удосконалення інноваційних процесів.

Варто відзначити, що для туристичного бізнесу необхідне використання системних інновацій, оскільки туристичний ринок — ринок нестабільний, який

піддається впливу різних подій у навколишніх і суміжних сферах, політичних катаклізмів та негативним епідеміологічним явищам. У зазначених умовах туристичні підприємства повинні не тільки створювати новий продукт або покращувати способи його виробництва, але і уміти своєчасно реагувати на нові зміни в різних сферах діяльності, володіти здатністю до швидкозмінних методів роботи і поліпшення результатів діяльності.

У звіті про інноваційний розвиток туризму (Innovation and Growth in Tourism — OECD, 2006) Організацією економічного співробітництва та розвитку [4] зазначено, що:

— інновації в туризмі — більше не питання гігантського стрибка вперед;

— інновації більше часто складається з серіїв маленьких кроків, які приводять до покрокового зростання;

— інновації — це процес зворотного зв'язку; одне нововведення неминуче приводить до іншого;

— інновації покращують продукцію і скорочують вартість процесів.

Інноваційний процес став інвестиційним процесом. Великі компанії відкладають істотну частину їх бюджету для дослідження і розвитку. Отже, найважливішою детермінантою розвитку інноваційних процесів є їх інвестування.

Головною причиною низького рівня інвестування інноваційної діяльності та запровадження інновацій в практику є структура туристичної індустрії, у складі якої переважають малі та мікро-підприємства, які не спроможні ні вкладати кошти в ризикові проекти, ні зменшити витрати виробництва.

Завдяки своєму курортно-рекреаційному потенціалу півднорівня привертає і залучає до співпраці й участі в різних інвестиційних проектах представників багатьох країн світу. Тільки у 2009 році в оновлення інфраструктури Криму було привернуто 500 млн євро прямих іноземних інвестицій [11].

Щорічна потреба в засобах для розвитку туристичної інфраструктури морського берега Криму складає близько 1,5 млрд євро. В той же час деякі інвестиційні проекти потребують істотніших капіталовкладень.

Так, для будівництва міжнародного бальнеологічного курорту "Євро регіон "Арабат", який бере участь в Міжнародній програмі "Блакитний Прапор Європи", необхідно близько 2 млрд євро. Основою проекту потуж-

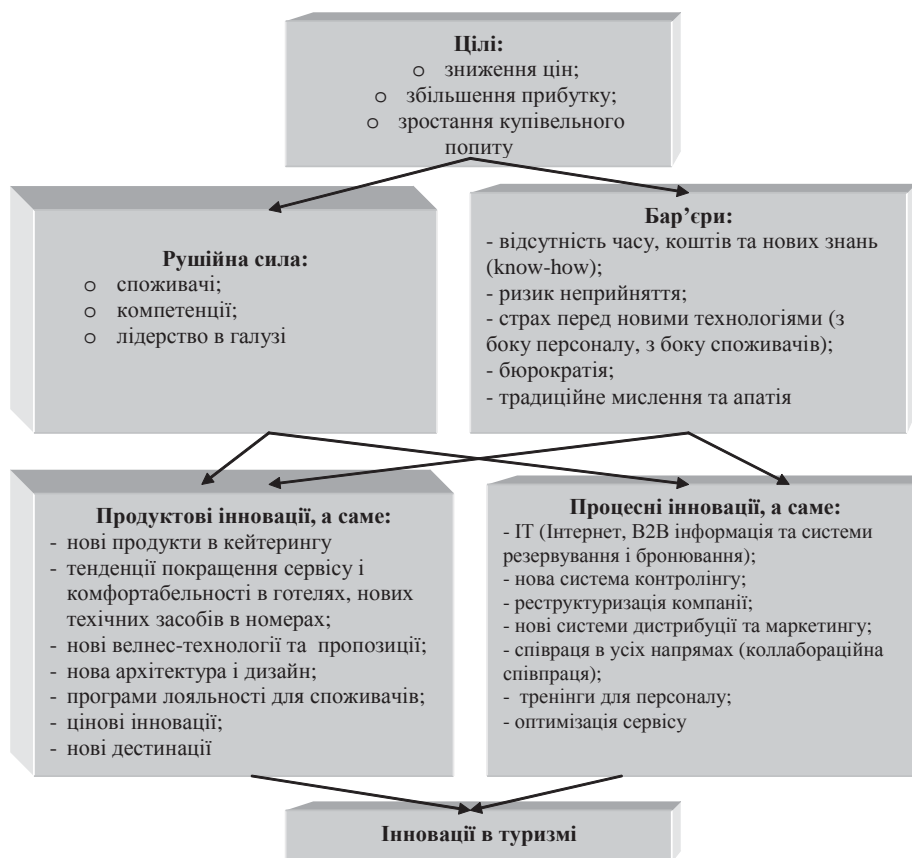

Рис. 4. Інноваційний процес в туризмі [4, с.63]

ного центру медичного туризму в Україні є створення розгалуженої індустрії лікувальних і оздоровчих закладів, заснованих на основі інноваційних методик лікування всіх напрямів (широко анонсований інноваційний проект Intermedical), а також створення модернізованої інфраструктури відпочинку і розваг на Арабатській стрілці в районі озера Севаш. Інвестиційні проекти у сфері розвитку курортно-рекреаційного комплексу АРК реалізуються вже на трьох територіях пріоритетного розвитку, а саме: в дестинаціях "Велика Ялта", "Судак", "Алушта".

На сьогодні привабливими для інвестування є проекти, пропозиції щодо будівництва туристичних і спортивних гірськолижних трас, канатних доріг, спортивно-оздоровчих комплексів. Туристичні дестинації Карпат є тими об'єктами України, які мають всі можливості для розвитку гірськолижного спорту, де вже сьогодні працюють 57 гірськолижних трас. За обсягами інвестицій в розвиток туристичної інфраструктури Закарпатський регіон входить до п'ятірки найбільших регіонів країни. Ці надходження складають близько 290 млн євро. Одним з таких проектів є будівництво гірськолижного центру "Долина Руна", який передбачає залучення прямих інвестицій загальною сумою 90 млн євро.

Загальна тенденція інвестування та дослідження джерел інвестицій за основними показниками розвитку курортів у 2006—2007 роках¹ дають змогу зробити наступні висновки [12]:

— із загальної кількості санаторно-курортних зак-

¹ За розрахункові дані взяті показники докризового 2007 року, як найбільш показового та динамічного у розвитку туризму за останні роки // Аналітичні дані статистичного збірника "Туризм в Україні". — К.: Державний комітет статистики України, 2008. — 223 с."

Таблиця 1. Інвестиції в основний капітал розвитку туристичної індустрії за 2002—2007 роки [13] (у фактичних цінах, тис. грн.)

	Готелі і ресторани	у тому числі		
		готелі	інші місця для короткотермінового проживання	Ресторани
2002 рік	445995	170912	207826	51454
2003 рік	676873	416223	169429	81199
2004 рік	1073926	567853	341207	147213
2005 рік	1508210	750536	553034	179344
2006 рік	1483368	610720	606906	226268
2007 рік	2613671	1232364	968426	357895

ладів (3110 підприємств): 121 одиниць (4%) не функціонували, оскільки перебували на капітальному ремонті, а 265 (8,5%) — із-за відсутності коштів на експлуатаційну діяльність, 34 заклади не відкрилися — за відсутності дозволу СЕС на експлуатацію, 33 — за умов відсутності осіб, які бажали б оздоровитися;

— за даними основних показників діяльності СТД у 2007 році обсяг доходів за перше півріччя склав 1995 млн грн., прибуток — 37,34 млн грн., з них прибуток, що спрямований на розвиток матеріально-технічної бази, 9,978 млн грн. (або 0,5% від обсягів доходів, і 27% від розміру прибутку);

— за результатами роботи оздоровниць ЗАТ "Укрпрофоздоровниця" (як однієї з найбільших корпоративних структур санаторно-курортних комплексів), динаміка розвитку курортів складає: 600 млн грн. доходів, 9,5 млн грн. прибутку (1,5%), на будівництво, реконструкцію, ремонти та благоустрій використано 104,2 млн грн. (17,4% від доходів). У Програмі розвитку однієї з найпотужніших корпоративних організацій у сфері курортного лікування України — ЗАТ лікувально-оздоровчих закладів профспілок України "Укрпрофоздоровниця" — відмічено труднощі залучення інвестицій в лікувально-оздоровчу галузь, напружену систему оподаткування, яка спричиняє вилучення обігових коштів, що не дозволяє вчасно оновлювати матеріально-технічну базу оздоровниць.

До нагальних питань, які слід вирішити щодо розвитку курортної справи відносяться:

— збереження та розширення фонду родовищ природних лікувальних ресурсів, які використовуються для задоволення лікувальних потреб санаторно-курортного потенціалу України;

— подальший розвиток, збереження та раціональне використання гідромінеральної бази;

— розвиток матеріально-технічної бази, в тому числі за рахунок залучення інвестицій та використання лізингу;

— підтримання високої і сталої кон'юнктури попиту та сприяння виходу на світовий ринок лікувального

туризму;

— удосконалення інвестиційної політики, розвиток інженерної інфраструктури;

— забезпечення мультиплікативного ефекту реалізації туристичних послуг. У розділі "Пріоритетні напрями інвестування" Програми розвитку ЗАТ "Укрпрофоздоровниця" джерелами залучення коштів визначені: внески до статутних фондів (47,93 млн грн.), надходження від продажу майна, (24 млн грн.) тимчасова фінансова допомога (47,87 млн грн.), залучення коштів інвесторів (46,655 млн грн.); власні кошти оздоровниць (53,880 млн грн.) (всього за 2007—2012 роки 219, 38 млн грн.)

Безумовно, основним джерелом інноваційних процесів підприємств є інвестиції в основний капітал (капітальні вкладення), тобто витрати на капітальне будівництво (нове будівництво, реконструкцію, розширення та технічне переоснащення діючих підприємств усіх видів економічної діяльності, витрати на будівництво об'єктів громадського призначення); витрати на придбання машин та обладнання без здійснення капітального будівництва; витрати на будівельні й монтажні роботи усіх видів (включаючи монтаж обладнання); придбання машин, обладнання, виробничого інструменту і господарчого інвентарю; інші капітальні роботи та інші витрати.

Так, за даними досліджень, аналізу та статистичних узагальнень, основним джерелом інвестицій інноваційного розвитку стали прямі інвестиції іноземних інвесторів на розвиток матеріально-технічної бази туризму в Україні або такі, що передбачають довгострокові взаємовідносини, які відображають тривалу зацікавленість іноземного інвестора в резидентському підприємстві в економіці країни, яка не є країною інвестора. Метою прямого інвестора є суттєвий вплив на управління підприємством-резидентом. До категорії прямих інвестицій включено внески нерезидентів до статутного фонду та обсяги прав власності нерезидентів на придбані майно, майнові комплекси або на акції, облигації та інші цінні папери, що складають не менше 10% вартості статутного фонду резидента, а також інвестиції, що отримані в результаті укладання концесійних договорів та договорів про спільну інвестиційну діяльність.

За даними аналізу в таблиці можна зробити висновок, що динаміка інвестицій в основний капітал невпинно зростає і за досліджуваній період (з 2002 по 2007 роки) зросла більш ніж у 6 разів, що засвідчує про привабливість інвестування у розвиток туристичної індустрії країни.

За 2002—2007 роки відмічається щорічний приріст прямих іноземних інвестицій на рівні 40% доходів для підприємств сфери гостинності; показник рентабельності прибутку (-60%) частково покривається за рахунок коштів інвестування. Так, прямих інвестицій у 2008 році надійшло 29,5 млрд дол. США (що на 36% більше, ніж у 2007 році).

При цьому власні

Таблиця 2. Прямі іноземні інвестиції у розвиток готелів та інших місць для короткотермінового проживання за регіонами України [13] (тис. дол. США)

	Обсяги інвестицій на роки						
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Всього інвестицій	4555262,3	5471815,7	6794409,8	9046969,3	16375209,9	21607282,0	29489410,2

Таблиця 3. Динаміка доходів, витрат, рентабельності підприємств гостинності України та інвестицій в розвиток готельної інфраструктури (проведено аналіз автором на основі [13])

	Доходи, тис. грн.	Операційні витрати, тис. грн.	Інші витрати, тис. грн.	Разом витрати, тис. грн.	Прибуток, тис. грн.	Рентабе- льність,%	Інвестиції в основний капітал, тис. грн.	Частка інвестицій в доходах готелів,%
2 002р.	575 009,10	615 616,10	115 639,10	731 255,20	-156 246,10	-27,17	445995	77,56
2 003р.	668 453,10	741 062,00	144 036,40	885 098,40	-216 645,30	-32,41	676873	101,26
2 004р.	874 829,30	983 749,00	146 603,90	1 130 352,90	-255 523,60	-29,21	1073926	122,76
2 005р.	1 136 662,60	1 298 816,70	207 381,60	1 506 198,30	-369 535,70	-32,51	1508210	132,69
2 006р.	1 478 787,70	1 747 668,60	384 134,70	2 131 803,30	-653 015,60	-44,16	1483368	100,31
2 007р.	2 073 438,20	2 560 330,00	767 273,70	3 327 603,70	-1 254 165,50	-60,49	2613671	126,05

інвестиції підприємств гостинності в основний капітал в 2007 році 2613671 тис.грн., що складає 126% від обсягів доходів (2 073 438,2 тис.грн.) (табл. 3).

Найважливішим показником, що характеризує інноваційну активність підприємства, є частка коштів від обороту, що скеровується на фінансування науково-дослідних робіт (наукоємність інновацій). Передові світові компанії витрачають на це 7—12 відсотків свого доходу. У росіян цей показник становить 0,5—3 відсотки, а в Україні й того менше.

Для багатьох вітчизняних підприємств джерелом розвитку та впровадження інновацій слугують власні кошти, оскільки взяти довгострокові й дешеві кредити непросто і, по суті, практично неможливо. Але й цих коштів, як правило, бракує, від чого страждає якість інноваційного процесу. Вітчизняні компанії, що розвиваються, у десятки, сотні разів менші від зарубіжних конкурентів. Відповідно, вони не можуть інвестувати в інновації стільки грошей, скільки американські чи японські підприємці.

У зв'язку з цим доречно було б залучити альтернативні джерела фінансування — спільні розробки, фінансування замовником кінцевого продукту, одержання в лізинг устаткування під кредит у банку; нові комерційні структури, — які метою своєї діяльності вважають захоплення провідних позицій на ринку, та розуміють роль інновацій у власному розвитку, тощо. Серед таких джерел — і передбачене бюджетом фінансування урядом.

ВИСНОВКИ

Незважаючи на значне відставання від розвинених країн, ми маємо ще великий простір у розвитку, інноваційний процес у нашій країні розвивається.

Країна, в цілому, з її потужним потенціалом, органи самоврядування й уряд повинні сприяти збереженню та збільшенню наукового й технологічного потенціалу власної країни. Тим більше маючи в своєму розпорядженні інтелектуальні, матеріальні, фінансові, а також кадрові ресурси. А відтак, потрібно перш за все побудувати необхідну національну інноваційну систему, очолювати яку повинна державна структура з питань науково-технічної та інноваційної політики. Якість роботи якої залежить від того, як її побудовано і наскільки дієвий уряд у виконанні власних зобов'язань.

Зрозуміло, що необхідність розробки й реалізації власної інноваційної стратегії в розвитку туризму на зріла. Головне, що вона повинна передбачати, — це прозора схема фінансування значущих інноваційних

проектів, створення відповідної фінансової структури — українського банку реконструкції та розвитку, — а також інноваційного й інформаційного центрів, інноваційної біржі для зосередження інноваційних пропозицій і попиту. Такий стратегічний підхід допоможе контролювати витрачання бюджетних грошей, аналізувати ринкові просування, координувати інноваційний процес у всій країні й забезпечувати системну підтримку його розвитку. Це допоможе також цивілізовано працювати в ринкових умовах на міжнародному рівні, що посилить глобалізацію підприємств України та прискорить її інтеграцію в світову економіку.

Література:

1. Звіт "Напрями регулювання структурних диспропорцій в туристичній сфері країн центрально-східної та Південної Європи: досвід для України в контексті розширеної зони вільної торгівлі": <http://niss.lviv.ua/analytics/79.htm>
2. Національний стандарт України "Інноваційна діяльність" ДСТУ ГОСТ 31279-2005, IDT.
3. Новиков В.С. Інновації в туризмі. — М.: 2007 г. — 208 с.
4. Innovation and Growth in Tourism — ISBN 92-64-02501-4 © OECD, 2006.
5. Санаторно-курортне лікування, організований відпочинок та туризм в Україні / Статистичний бюлетень. — К: Державний комітет статистики України, 2007 р. — 191 с.
6. Статистичний щорічник України, 2007 / Держкомстат України, 2008 р.
7. ЗУ "Про інноваційну діяльність" Із змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 26 грудня 2002 року N 380-IV, від 27 листопада 2003 року № 1344-IV, від 23 грудня 2004 року N 2285-IV, від 25 березня 2005 року N 2505-IV.
8. Hjalager A-M. Innovation patterns in sustainable tourism. Tourism Management. — 1997. — Vol.18. — № 1. — Р. 35.
9. Abernathy W.J. and Clark K.B. Innovation: Mapping the winds of creative destruction // Research Policy. — 1985. — Vol. 14, Issue 1.
10. Hjalager A.-M., Repairing innovation defectiveness in tourism // Tourism Management. — 2002. — № 23. — Р. 465.
11. Електронний ресурс: www.tourism.gov.ua
12. Статистичний збірник "Туризм в Україні. — К.: Державний комітет статистики України, 2008. — 223 с.
13. Статистичний щорічник України, 2007 / Держкомстат України, 2008 р.